

o'zbek shoiri uchun yurak to'liqlarini ifodalashda shakl vazifasini o'tagan, xolos. Bu ijodiy ta'sirning o'zgacha bir ko'rinishidir.

Qoraqalpog'iston xalq shoiri, Berdaq nomidagi davlat mukofoti sovrindori Guliston Matyoqubova ham Sharq mumtoz adabiyotining mashhur shoirlari qatorida Maxtumqulini o'ziga ustoz deb biladi. Shoirning hayotbaxsh o'gitlari, insonparvarlik g'oyalari, xalqona poetik obrazlari, hikmatli so'zlari, betakror iboralar, til sohasidagi kashfiyotlari, boshqada badiiy xususiyatlari shoirlar ilhom beradi, ijodga, she'r yozishga undaydi. Uning "Panoh", "Navro'zi olam derlar", "Topmassan", "Ko'nglimga", "Maxtumqulidan" kabi she'rlari mana shu ilhom natijalaridir. Masalan, "Panoh" she'rida lirik qahramon ruhiy iztiroblardan qutulish uchun ma'naviy tayanchga ehtiyoj sezadi va Maxtumquliga murojaat etadi.

Men panoh izlayman Maxtumqulidan,
Bobo, deb ruhini chaqirar ko'ngil.

Ko'zlarim yoshidan, yoshim selidan,
Oldimda ko'rinar qiyin, og'ir yo'l... [4:41]

G.Matyoqubovaning boshqa bir turkum she'rlari borki, ular bevosita Maxtumquli she'rlari ta'sirida yozilgan. Shoiraning shunday she'rlari ham borki, bitta-ikkita misrasini o'qishingiz bilan o'qish Maxtumqulining ayrim she'rlari xayolingizga keladi. "Topmassan", "Ko'nglimga" she'rlari xuddi shunday xarakterda. Ikki she'rga ham Maxtumqulidan epigraf qo'yilgan. Birinchisiga Maxtumqulining: *"Aql bilan qancha ishni etma jam; Charx bir kun to'zg'itar, hisob topmassan"* misralari epigraf qilib olingan bo'lsa, ikkinchi she'rga: *"Ko'ngil, ne ish bitirding, kelding jahon ichinda"* satrlari tanlangan. Maxtumqulida ham "Topmassan" radifli besh banddan iborat she'r bor. She'r barmoq vaznida yozilgan, o'n bir bo'g'inli.

Yigit bo'lsang, kezgil yaxshi ot bilan,
Bedov minib, sayr et parizod bilan,
Hayotingni o'tkaz jamoat bilan,
Yig'lab-yig'lab kelsang, javob topmassan... [3:345]

G.Matyoqubovaning "Topmassan" radifli she'ri tubdan boshqa mazmunda. She'rida lirik qahramon qalbini bezovta

qilgan, ruhan qiynalishiga sababkor kuch - nopoklik, xudbinlik, xiyonat, tuhmat, bevafoqlik illatlari qoralanadi. She'r inson sha'nini bulg'aydigan illatlardan ogoh bo'lishga chorlaydi. Ezgulikka xizmat, yomonlikka murosasizlik - mana lirik qahramonning shiori! Bu alg'ov-dalg'ovli tuyg'ular she'rda goh shiddatli, ba'zida bosiq ohangda beriladi. She'r kundalik hayotga hamnafas, zamonaviy ruhda. Insonlarda uchraydigan axloqiy pastkashlikka ramziy ma'noda keskin munosabat bildiriladi.

Nigohlarga qora zulmat ko'rinar,
Sadoqat izlasang, tuhmat ko'rinar,
Himmatga malomat, illat ko'rinar,
Baxt egasi - humoyun qush topmassan...

Guvoh bo'layotganingizdek, Maxtumquli she'ridagi nasihat, ezgulikka xizmat qilish g'oyasi G. Matyoqubova talqinida butunlay boshqa maqsadga, inson zotiga yot holatlarni qoralash g'oyasiga yo'naltiriladi. Bu jarayonda Maxtumqulining poetik tajribasi o'zbek shoirasi uchun o'ziga xos ibrat bo'lgani aniq.

Maxtumqulini o'ziga ustoz sanagan yana bir taniqli shoirlardan biri G'ayrat Majid "Ustodim Maxtumquli" nomli she'rida buyuk mutafakkir ijodiga oshiqchilikni, undan ko'p narsalar o'rganganligini e'tirof etadi:

Bilgum, shogirdlikka munosibmasman,
Bol yig'gim keladi so'zlar gulidan.
Netay men shaydoman, oshiqman, mastman,
O'rgandim ustodim Maxtumqulidan. [5:136]

Buyuk mutafakkir shoir Maxtumqulining 300 yilligi asnosida biz faqat ayrim shoirlar, tarjimonlar va olimlar faoliyatiga nazar tashladik xolos. Aslida o'zbek va qoraqalpoq adabiyotida shoir adabiy merosidan ilhomlangan, unga ijodiy ergashgan va ta'sirlangan qalam ahlari talaygina. Kichik maqola doirasiga ularning barchasini qamrab olish imkoni yo'q. O'ylaymizki, Maxtumqulining pand nasihat g'oyalari yo'g'rilgan boy adabiy merosi hali ko'plab ijodkorlarga ilhom manbai bo'lishi so'zsiz.

Adabiyotlar

1. Б.Карим. Махтумқули – инсоният шоири. –Тошкент: "Мухаррир". 2024.
2. Ўзбекистон овози, 2010 йил, 18 феврал
3. Махтумқули. Булбул ноласи. (Туркман тилидан Э.Очилов таржимаси). -Тошкент: "Ҳилол-нашр", 2014.
4. Матёкубова Г. Йўлларингга чиқдим. –Нукус: 1997.
5. Ғайрат Мажид. Беш дарс. –Тошкент: "Шарк", 2021.

REZYUME. Mazkur maqolada buyuk turkman shoiri Maxtumquli-Firog'iy she'riyatining o'zbek va qoraqalpoq adabiyotiga ta'siri masalasi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматривается влияние поэзии великого туркменского поэта Махтумкули Фирогий на узбекскую и каракалпакскую литературу.

SUMMARY. In this article discusses the influence of the great Turkmen poet Makhtumquli Firoghi's poetry on Uzbek and Karakalpak literature.

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАЛАРЫНДА ЗАТЛАСЫҢ АРҚАЛЫ ЖАСАЛҒАН МЕТАФОРЛАР

Г.Отенбергенова – ассистент оқытушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: метафора, поэтик метафора, лингвистик метафора, индивидуал – муаллиф метафора, индивидуал услуб метафораси.

Ключевые слова: метафора, поэтическая метафора, языковая метафора, индивидуально-авторская метафора.

Key words: metaphor, poetic metaphor, linguistic metaphor, individual - author metaphor, individual style metaphor.

Метафора поэзияның ең баслы көркемлеў куралы ретинде шайырлар дөретиўшилигиндеги шығармалардың көркем тилинде ислетилип, белгили бир образды, хал-жағдайды, тәбият көринислерин, лирикалық қаҳарманның гүйзелис, күйиниш, сүйиниш хәм т.б. белгилерин көркемлеў максетинде усы тропқа жүгинеди. Метафора шығарманың экспрессивлиги менен эстетикалық тәсири күшейтиў ушын қолланылады.

Метафора тиллик қубылыс болса да, өзиниң көркемлик қәсийетлерин поэтикалық пикирлеў арқалы жүзеге асырады. Ол поэтикалық пикирлеўде көркем образ сыпатында қабыл етиледі. Метафора предметти қайта атап қоймай, оны басқа предметке салыстырады, ойымызда қайтадан аталып атырған нәрсе ҳаққында

жанлы образ жасалады. Солай екен, метафораның поэзиядағы орны хәм әҳмийети жоқары екенлигин көриўге болады.

Рус алымы А.Потебня метафоралық – «тилдің тураклы өзгешелиги» дегенинде хәр қандай сөзди образ деп таныўды атап өтеди. Алым образ хәм аңлатып атырған мәни басқа-басқа нәрселер екенлигин ескерте отырып, жаңадан пайда болған метафораны аңлайды хәм мифологиялық пикирлеўдің жоғалып баратырғанын атап өтеди [2:341]. Мифологиялық пикирлеўдің жоғалып барыўы менен метафораның пайда болыўы арасындағы байланыслылық бар екенлигин О.Фрейденбергте дыққат аўдарады. Ол буны мифке исенимнің жоғалыўы деп емес, образлы пикирлеўдеги

структуралық өзгерістерге байланысты деп түсіндіреді [5:64-66]. Солай етип мифологиялық пикирлеу орнын, метафоралық образлы пикирлеу ийегенін инсан сана-сезимінің өсіуі менен байланысты хәдийсеге айланып барды. Поэзияның метафораға бийімділігі онда объектив дүнья – реал хәқыйқатлық пенен субъектив дүнья – инсан шахсының дусласыуы, оларды арасындағы уқсаслықтар арқалы аңлауға умтылуы метафораны талап етеді. Сонлықтан да, метафораның кең тарқалған тийкарғы көринислери жанландыруы яки предметлестіруі тийкарында әмелге асады. Әсиресе, жанландыруы тийкарында метафораның әйемгі екенлігі хәм оның тамырлары мифологиялық ойлаудан нәр алатуғынанан дәрек береді. Демек, метафора мифологиялық ойлау орнын ийелейді, поэзияда дүньяға мифологиялық нәзер қайта тууылады деген пикирді сол мәніде түсіню керек.

Әдебиеттің илимине байланысты сөзликте: «метафора (грек сөзі «metaphora» - ауысуы, алмасуы) поэтикалық троптың бір түрі, уқсаслық белгілері бойынша бір қубылыс ямаса предметтің анықламасын беріу үшін сөздің ауыспалы мәнісінде қолланылуы болып табылады. Метафораның қолланылуы екі нәрсенің ортақ белгілерін көрсетеді ямаса қубылыстардың өзгешеліктерін сыпаттайды, шайыр-жазыушы оны оқыушының дыққатын аударуы үшін жасайды» [3:83] делинеді.

Метафора көркем шығармаға айрықша рең береді. Оның жәрдемі менен көркем әдебиетте хәр түрлі образлар жасалады. Эмоционаллық хәм экспрессивлік тәсір арқалы оқыушы яки тыңлаушының нәзерін өзине аударды. Метафора екі түрлі қубылыс арасындағы «концептуаллық уқсаслық» тийкарында пайда болады. Ол әлемді, дүньяны қалай қабыллап, оны қалай түсінгенімиздің тымсалы. Инсан түрлі эмоцияларды басынан кешіреді, тууы мәнідегі хәм әпиуайы сөзлер менен ишкі кешірімелерді, гүйзелістерді, сағыныш хәм налыш сезімлерін жеткеріу мүмкін емес. Астарлы, ауыспалы мәніде, образлы, кеуілге қонымлы метафора көп сөзлерді алмастырады. Сонлықтан да, шайыр-жазыушылар метафоризация усылын дөретіушілік іскерлігінде көбірек қолланады. Демек, поэзияда сөздің эстетикалық тәсірін тәмийінлейтуғын тийкарғы әмел метафоризация екенлігі мәлім болады. Поэзияда метафораның орны хәққында жүдә көп пикирлер билдірілген. Академик В.М.Жирмунский: «...әдеби жөнеліс – романтизмнің тийкарғы қәсіеттері метафоризация усылында», «...метафора ўақыяны романтикалық қайта жасау усылы» [1:335] - деп биледі. Көп жағдайларда метафора шайыр жеке стилинің тийкарғы белгісі сыпатында бақаланады. Сонлықтан болса керек, В.М. Жирмунский А.Блокты, Р. Якобсон болса В.Маяковскийди «метафора шайыры» деп атайды.

Метафора поэзияда көркемлік хызметі менен бирге жаңадан пайда болған ұғым, түсиникті образлы түрде атау менен белгіленеді. Уқсатыу, салыстыруы философиялық сыпат пенен затлардың, қубылыстардың ямаса процесслердің бір қәсіетіне қарай уқсаслығын таныу болып табылады. Метафорада уқсаслық тилік бірліклердің тилден тыс сыпатына байланысты. Аталушы қоршаған дүнья затлары (предметтері) менен қубылыстары арасындағы хәр түрлі уқсаслықты таныу, оны тилде белгілеуде адамның бай тәжірийбелік таланты түсіндіріледі.

Мазмунға қатнасты қолланылған метафора шайырдың көркемлік ізленіслерінің бири болып табылады. Орынлы табылған метафора қосықта көп сөзлікке жол қоймай, аз сөз бенен көп мәні беріу мүмкіншілігін, пикир ықшамдылығын тәмийінлейді. Қазақ алымы З.Қобдолов метафора тууралы «әдеби тилдегі ең баслы қубылтулардың

бири ауыстыруы яки метафора сөздің мағанасын түрлендіріп, өзгертіп айтыу, сүүретленип атырған затты ямаса қубылысты айкынлап, еле де сулуыландырып көрсетіу үшін оларды өзлеріне уқсас өзге затқа ямаса қубылысқа салыстыруы» деп жазады [4:368]. Көркем метафораның жүзеге келиуінде инсан ойындағы өз-ара салыстырулар менен уқсатыулар, санадағы сүүретлеулер тийкар болады. Усы жағынан келгенде метафора илимий ойлаудың (концептуаллы) формасы болып табылады.

Мысалы;

Әжинияз, Бердақ өтті,

Аббаз, Садық жырлап өтті,

Дәрә болып хағлап өтті,

Сол дәрәяны жағалайман. [6:70]

Бұл қатарлар шайырдың «Сен дегенде..» қосығынан алынған болып дәрәя метафорасы қолланылған. Шайыр XIX әсирдегі классик шайырлар Әжинияз бенен Бердақ XX әсирдегі көркемлі қарақалпақ шайырлары Аббаз бенен Садықтың дөретіушілігіне жоқары баха беріуі менен бирге көркем сөз өнерінде булардың хағлап өткенін, шайыршылығы, талантының тасқынлауын дәрәяға мегзетілуі, уқсатылуы көзге тасланса, кейінгі «Сол дәрәяны жағалайман» деген қатардағы дәрәя метафорасы зат, предмет сыпатында қабыл етілуі көзге тасланады. Бұл өз гезегінде затласуы метафорасы сыпатында көринеді. Шығармада метафора сөздің мағанасын өзгертіп айтыу, сүүретлеу объектин еле де айкынлап көрсетіу үшін оларды өзлеріне уқсас затқа яки қубылысқа мегзетіу, солай етип мазмун көркемлігін тәмийінлеу болып есапланады. Метафоралар лирикалық мазмунды тереңлестіріп, образдылығын күшейтіп турады.

Мысалы;

Арал, Арал! Сен кешір бизді,

Сорымызды сорлатқан елмиз.

Ырыс қазаны – теңизимизді,

Күпә-күндіз ұрлатқан елмиз. [6:316]

Бұл қатарлар шайырдың «Оңбағырлар, саттылар сени» деп аталған шығармасынан келтірілген. Қосықта теңіздің бір сәтте қурып жоқ болып кеткеніне лирикалық қахарманның күйініші көзге тасланады. Бұнда «Ырыс қазаны» метафорасы іслетілген. Қазан күнделікті турмысымызда, үй шараятымызда зат, предмет, бұйым ретінде қабылланатуғын болса, оның тиришілік үшін азық-ауқат өнімдерін писиретуғын, усы қазаннан пискен ас ишелетуғынлығы түсиниклі. Ал, Арал теңизи тәбияттың бір бөлегі, оны шайыр ырыс қазаны сыпатында қабыл етіуі, пүткіл халықтың тиришілік үшін ырысқалы екенлігін билдіріу үшін «ырыс қазаны» метафорасын қолланған хәм тәбият көринісін, теңизді затлық предмет сыпатында қабыл еткен.

Мысалы:

Енді жаңа жолға бурайық десек,

Гөнерген машина бурылмай атыр,

Бәрін тезден қайта қурайық десек,

Бұл сирескен дүнья қурылмай атыр.

Бир жақта ояңған ойлар қозғалып,

Жаңаша жасауды талап етпекте,

Ески интизамлар көрінбей, шамланып,

Минберлерді бүріп, күш көрсетпекте.

[6:271]

Шайыр И.Юсупов 1990-жыллардағы халықтың турмысы, жәмийеттік-сиясий жағдайларға байланысты сол жылы кирип келген жаңа жылға «Жылқы жылына» деп аталған қосығынан алынған қатарлар болып табылады. Шығармада лирикалық қахарманның ишкі гүйзеліслери, алғау-далғау заманға көзқарастары, шымшытырық ойлары, болжаулары сәуленген. Жоқарыда

келтирилген екінші қатарда «гөнерген машина бурылмай атыр» метафорасы қолланылған. Бул өз гезегінде затласыу аркалы жасалған метафора. Гөнерген машина – бул мәмлекет, бурынғы кеңес хұкимети. Мине, сол кеңес аўқамын зат, предмет сыпатында затластырып, қолланылыуы, мәмлекеттиң, сол жәмийет, идеалогияның гөнериўи, тозыўы, қулаў қәўипи бар екенлигин шайыр, гөнерген машинаға мегзетиўи де көркемлик изленислериниң табысы болып табылады. Кейинги екінші шуўмақтың биринши қатарында «оянған ойлар қозғалып» метафорасы да ислетилген. Бул метафорада халықтың миллий ғәрезсизлик, еркинлик ойлары, талпыныслары, умытылыслары көзге тасланады.

Мысалы;

Дөхмет дегишлери, ғыбат селлери,

Жуўып кеталмады излериңизди.

Ана топырақ Өзбекстан еллери,

Руўхыңыз қәстерлеп, яд етер сизди. [6:329]

Шайырдың белгили сиясий-жәмийетлик ғайраткер Шараф Рашидовтың естелигине арналған «Яд етер сени» қосығынан келтирилген қатарлар болып табылады. Бул шығарманың биринши қатарында *дөхмет дегишлери, ғыбат селлери* затласыу аркалы жасалған метафоралары ислетилген. Дегиш, сел сөзлери затлық предметлерге қолланылатуғын сөзлер. Мәселен, дәрьяның дегиш алыўы (жыққын алыўы, суў басыўы), сел – жаўынның нөсерге айланыўы, қуйып жаўыўы, суў тасқыны сыяқлы мәниге ийе. Шайыр усы дөхмет, жаланың дәрьяның дегиш алыўына уқсатыў аркалы – дөхмет дегишлери, ғыбат селлери затласыу метафорасын ислеткен.

Мысалы;

Көремен ел көзинде жас турғанын,

Жаксылар кетерде өз қаўымынан,

Усы бир дүнья деген бастырманың,

Бир бағаны сынғандай тәғдирдиң даўылынан.

[7:17]

Бул қатарлар шайыр И.Юсуповтың белгили казак шайыры Жубан Молдағалиевтың жерлеў мәресимине арналған «Ақын кетип барады...» қосығынан алынған. Лирикалық қахарманның қәлемлес досты Жубан Молдағалиев хакқында ишки кеширмелери, гүйзелислери, өмир хәм өлим хакқында ой-пикирлери сәўленген. Шайыр усы қосығында өмир, дүньяны бастырма, ылашыққа мегзетиўи, усатыўы улыўма затластырыу көзге тасланады. Әлбетте, өмирдиң тезлиги, халық тилинде бес күнлик дүнья деген ибара қолланса, шайыр оны бастырмаға мегзетиўи, бастырма, ылашық қостың даўылға төтепки бере алмаслығына уқсатыўы айрықша дыққатқа ылайықлы. Демек, шайыр өмирди бастырма сыяқлы затлық предмет сыпатында көриў затласыу аркалы жасалған метафора болып табылады.

Улыўма алғанда шайыр лирикаларында көркем метафоралардың әлўан түрлерин көриўге болады. Шайыр затластыу аркалы жасалған метафораларды қосықтың эмоциональ тәсиршеңлигин, көркемлигин тәмийинлеу мақсетинде ислеткен.

И.Юсупов лирикаларына тән болған метафоралар оның көркем сөзден пайдаланыўында, керекли сөзди таўып ислете билиўиндеги дәретиўшилиқ қатнасын, шайырлық шеберлигин аңлатады. Шайыр өз шығармаларында жәмийетлик-сиясий ўақыларға, тәбият қубылысларына мүнәсебетлерин билдириўде, лирикалық қахарман руўхый кеширмелерин бериўде метафоралардан шебер пайдаланды. Шайыр турмыс шынлығы тийкарындағы өмир философиясын сәўлендириўде метафоралардан орынлы қолланғанын көриўимизге болады. Солай етип, шайыр лирикасында затласыу аркалы жасалған метафоралардың қолланыў өзіншелиги бойынша өз пикирлеримизди билдириў менен бирге метафоралық сүўретлеу усылы көркемликке ерисиў шәртлериниң бири есапланады деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Жирмунский В.М. Введение в литературоведение. Курс лекций. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. –С. 335.
2. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – Москва: «Искусство», 1976. – С.341.
3. Тимофеев Л.И., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – Москва: «Учпедгиз», 1963. – С.83.
4. Қобдолов З. Сөз өнери. – Алматы: «Мектеп», 1982. 368-б.
5. Фрейденберг О. // Труды русских и советских поэтических школ. - Будапешт: 1982. -С.64-66.
6. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары. II том. –Нөкис: «Билим», 2018.
7. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары. III том. –Нөкис: «Билим», 2018.

РЕЗЮМЕ. Мақолада бадийи воситаларнинг алоҳида тури метафора бўйича мулоҳазалар баён этилади. Бунда хорижий олимларнинг метафора назарияси бўйича қарашлари ҳисобга олинади. Метафоранинг турлари, айниқса, поэтик метафора бўйича илмий тадқиқот ишлари хусусида мулоҳаза юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены комментарии к метафоре как особому виду художественных средств. Учеными взгляды зарубежных учёных на теорию метафоры. Обсуждаются виды метафор, особенно поэтические метафоры.

SUMMARY. The article presents comments on metaphor as a special kind of artistic means. The views of foreign scientists on the theory of metaphor are taken into account. The types of metaphors are discussed, especially poetic metaphors.